

Türk xalqlarının maarifçilik görüşləri İsmayıl bəy Qaspiralının ideyaları müstəvisində

Şəbnəm Babayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ssebnembabyeva@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə maarifçilik və onun ədəbi cərəyan kimi təşəkkülü, inkişafı araşdırılmış, ümumtürk ədəbiyyatı tarixində müstəsna xidmətləri, yenilikçi ruhu və fəaliyyəti ilə fərqlənən maarifpərvər ziyalı İ.Qaspiralının rolu müəyyənləşdirilmişdir. XIX əsrdə ibtidai şəkildə yaranan, bir əsr boyunca müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf edən maarifçilik hərəkatı XX əsrin əvvəllərində güclü ədəbi-mədəni mühitin yaranmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin əvvəlindən parçalanmış və hüquqları əlindən alınmış türkdilli xalqların hər birini eyni amal, din və dil ətrafında birləşdirmək kimi tarixi missiyanı öz üzərinə götürən İ.Qaspiralı fəaliyyəti ilə türkdilli xalqların gələcək taleyini müəyyənləşdirməsinə, özünütəsdiqinə, inkişafına təkan vermişdir.

XIX əsrin II yarısında baş verən ardıcıl ədəbi-mədəni proseslər ümumtürk xalqları ədəbiyyatının ən böyük uğuru idi. Məqalədə türk xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində ilk qəzet nəşri və onun təsiri ilə yaranan mətbuatdan, jurnal nəşrindən, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərindən və s. bu kimi hadisələrdən bəhs olunmuşdur. Dövrün ziyalıların "maarifçilik hərəkatı" ətrafında birləşərək xalqı cəhalətdən xilas etmək üçün yollar axtarması, türk xalqlarının İsmayıl Qaspiralının "dildə, fikirdə, əməldə birlik" şüarı ətrafında birləşməsi və türkcülüynün əbədi yaşam düsturunun müəyyənləşdirməsi kimi tarixi hadisələr və faktlar məqalənin əsasını təşkil edir. Ümumilikdə türk xalqları tarixinə "cədzim" hərəkatı adı ilə daxil olan bu yeniliklər mədəni, ictimai-siyasi hərəkat kimi XIX əsrdə məşhurlaşmış, Krimdən Volqaboyuna, Urala, Qafqaza, Orta Asiya və Hindistana qədər gedib çıxmış, ən əsası da adını çəkdiyimiz ərazilərin hər birində özünə tərəfdar, davamçı toplamağı bacarmışdır. Qaspiralının maarifpərvər ziyalı kimi təkrarolunmaz xidmətləri sayəsində Azərbaycan, Türkünstan, eləcə də digər türk xalqları maarif və mədəniyyət sahəsində ciddi addımlar atmış, ədəbiyyat aləminə əvəzolunmaz şəxsiyyətlər bəxş etmişlər. Ümumilikdə, məqalədə İ.Qaspiralının Azərbaycan və Türkünstanda yaranan maarifçilik hərəkatına töhfələri və yenilikçi ruhlu ziyalıları öz ətrafında toplaması kimi xidmətləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, özbək ədəbiyyatı, İsmayıl bəy Qaspiralı, cədidçilik, mətbuat

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.10.2021; qəbul edilib – 17.10.2021

Enlightenment views of Turkish peoples in the context of ideas of Ismail bey Gaspirali

Shabnam Babayeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ssebnembabyeva@gmail.com

Abstract. The article studies the enlightenment and its formation and development of as a literary movement, and defines the role of the intellectual I.Gaspirali who is distinguished by his exceptional services, innovative spirit and activity in the history of all-Turkic literature. The enlightenment movement, which emerged in the 19th century and developed in different directions over a century, led to the emergence of a strong literary and cultural environment in the early 20th century. I.Gaspirali, who undertook the historical mission of uniting each of the Turkic-speaking peoples, divided and deprived of their rights since the beginning of the 19th century, around the common

religion, aim and language stimulated to the determination, self-assertion and development of the Turkic-speaking peoples.

The successive literary and cultural processes that happened in the second half of the 19th century were the greatest success of the literature of all-Turkic peoples. The article deals with the first newspaper publication in the history of literature and culture of the Turkic peoples and the press, magazine publishing, new type-modern schools, etc. created under its influence. Historical events such as trying to find solution to save the people from ignorance by uniting around the movement of “enlightenment”, the unification of the Turkic peoples around the slogan of Ismail Gaspıralı – “unity in language, thought and action” and defining the eternal formula of Turkism and the facts are the basis of the article. These innovations, which entered the history of the Turkic peoples as a “Jadidism” movement, became popular in the 19th century as a cultural, socio-political movement, spread from the Crimea to the Volga, Urals, Caucasus, Central Asia and India, collected followers. Due to Gaspıralı's unique services as an enlightened intellectual, Azerbaijan, Turkestan, as well as other Turkic peoples made a serious stride in the field of education and culture, and presented valuable personalities to the world of literature. In general, the article examines I.Gaspıralı's contribution to the enlightenment movement in Azerbaijan and Turkestan and his contribution to the gathering of innovative intellectuals.

Keywords: Azerbaijani literature, Uzbek literature, Ismail bey Gaspıralı, jadidism, press

Article history: received – 18.10.2021; accepted – 17.10.2021

Giriş / Introduction

Türk xalqları ədəbiyyatı tarixində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri mühüm yer tutur. Bu dövrdə meydana gələn Cədidçilik hərəkatının əsas məqsədi xalqın maariflənməsinə xidmət etmək idi. Bununla da, bütün İslam dünyasında islahatlar yolu ilə modernləşmə prosesi başlamış və geniş vüsət almışdır. İstanbul, Krım, Azərbaycan, Kazan, Hicaz və Hindistanda islahat yolu ilə müsəlmanların həyat tərzini, düşüncə və məfkurəsini yeniləmək sahəsində bir çox ədiblərin – Osmanlı Türkiyəsinə olan Mustafa Rəşid Paşanın, Krım-tatar xalqının görkəmli ziyalı İsmayıl bəy Qaspiralının, Azərbaycanın maarifçi yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadənin fikirləri Türkünə təsirsiz ötürməmiş, ədəbi-mədəni tərəqqiyə yol açmış, özbək ədiblərini bu yolda ilhamlandırmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Türk xalqları ədəbiyyatında XX əsrin əvvəllərində mövcud olan cərəyanlar əsasını XIX əsrdə yaranan maarifçilikdən götürmüşdür. İstifadə olunan ədəbi cərəyan və metoddan asılı olmayaraq, o dövrün ziyalıları maarifçi ideoloq kimi çıxış etmək vəzifəsini üzərlərinə götürmüş və xalqı cəhalət girdabından azad etməyin yollarını bədii ədəbiyyat vasitəsilə axtarıb tapmışlar. *“Romantiklərin və tənqidi realistlərin maarifçi realizmin “şinel”indən çıxdığını və sona qədər bu xüsusiyyətin həmin “izm”ləri tərək etmədiyini aydın görmək olar. Bu isə maarifçiliyin XIX yüzildən başlanan yolunda bir start meydançası olduğu anlamına gəlir və bütün “izm”lərin, yaxud konsepsiyaların burada hazırlandığını söyləyə bilərik”* [5, s.107-108]. Türkünə da cədidçiliyin əsas fikir və hədəfləri ölkəni orta əsr feodal geriliyindən azad etmək, xalqı, milləti müasir inkişaf yoluna çıxarmaq, milli dövlət qurmaq, konstitusiyaya tərtib etmək, parlament və prezidentlik formasında azad və firavan bir cəmiyyət yaratmaq, türk dilinə dövlət dili statusu vermək idi. Beləliklə, Cədid hərəkatının Türkünə meydana gəlməsi tədricən olsa da, milli azadlıq ideologiyasına söykənirdi. Bu proses ölkədəki yerli insanların şüuruna təsir etməyə başladı. Nəticədə, Türkünədəki milli azadlıq hərəkatı üçün müstəqillik, milli inkişaf və xalqın mənafeyi uğrunda mübarizə aparmaq üçün zəmin hazırlamağı bacaran ziyalılar formalaşdı: *“Bu ziyalılar – demokratik həyat yolu tutduqlarından yaratdıqları “çağatay qrupu” adlı bir ədəbi təşkilat ətrafında birləşməyə qərar vermişdilər. Bu, “cədidçilər” deyilən dəstə idi. Onlar*

“türk birliyi” ideyası ilə mübarizə apararaq, çağatay ədəbiyyatı şüarı ilə milli ruhlu, milli mənəviyyətə, əxlaqa, tarixə söykənən ədəbiyyat dünyası amacında idilər” [2, s.97].

XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqları ədəbiyyatı üçün olduqca əhəmiyyətli dövr hesab olunur. Məhz XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində atılan ciddi addımlar türk xalqlarında güclü “XX əsr ədəbi prosesinə” zəmin hazırladı. Bu mərhələ Rusiya müsəlmanlarının mənəvi-milli-ideoloji lideri, naşir, redaktor İsmayıl bəy Qaspiralını, onun misli görünməmiş nailiyyət və fəaliyyətini, ən əsas isə “Tərcüman”-nı bütün türk xalqlarına bəxş etdi. Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonu türk xalqları ədəbiyyatının və tarixinin keşməkeşli, və bir o qədər də məhsuldar dönmədir. Ana dilində qəzet çap etdirmək, anadilli məktəblərdə təhsil almaq, teatr, mətbuat və s. bu kimi ədəbi prosesləri yaratmaq, inkişaf etdirib formalaşdırmaq olduqca çətin idi. Bütün bunlara baxmayaraq, bu çətinliklərlə üzləşən ədiblərimiz 1875-ci ildən başlayaraq istəklərinə nail oldular. Azərbaycanda H.Zərdabinin rəhbərliyi ilə 1875-1877-ci illərdə fəaliyyət göstərən ilk qəzet “Əkinçi”, daha sonra “Ziya” (1879-1884) və nəhayət, “Kəşkül” (1883-1891) qəzetləri bu sahədə atılan ilk addımlar hesab olunurdu. Türk xalqları tarixində bu qəzetlərdən sonra 1883-cü ilin aprel ayının 10-da nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti fəaliyyəti ilə türk dünyasına çıraq oldu. “Tərcüman”ın “Əkinçi” qəzetindən, onun addımlarından ilhamlanaraq yaranması ümumtürk birliyinin davamı kimi qiymətləndirilir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, mətbuat tariximizin yaranması, inkişafı və digər xalqlara təsiri müəyyən olunmuşdur. XX əsrin əvvəlində yazıb-yaradan Krım-tatar ədəbiyyatının klassiki, yazıçı, tənqidçi, tərcüməçi və publisist Asan Səbri Ayvazov XIX əsrin II yarısında mövcud olan vəziyyəti dərinlən öyrənmiş, “Füyuzat” jurnalının əvəzsiz əməkdaşı kimi XIX əsrdə türk xalqlarının, onların dahi şəxsiyyətlərinin yaratdıqları mətbuata dair dəyərli təhlillər aparmışdır. *“Millətimizin bugünkü gündən, bəlkə də yüz dərəcədə cahil bulunan bir zamanında Rusiya müsəlmanları arasında mətbəyi-islamiyyə ilk Qafqazda açılmışdır. “Əkinçi”lər, “Kəşkül”çülər Qafqaz övladları, Qafqaz qəhrəmanlarıdır. Qafqaz hər xüsusda Rusiya türklərinə müəllim olmuşdur və olacaqdır. Bu gün iyirmi sənə müddəti-davamiyyəsi ilə fəxr etdiyimiz “Tərcüman” Qafqaz “Əkinçi”lərinin əkdii toxum deyildir? Keçən sənə İsmayıl bəy həzrətlərinin “Yaşa, Həsən bəy, yaşa!” namı altında yazdığı xitablar kimə və nə üçün idi?”* [3, s.26]. XIX əsrin II yarısında baş verən ardıcıl ədəbi-mədəni proseslər ümumtürk xalqları ədəbiyyatının ən böyük uğuru idi. Qəzet nəşri ilə paralel olaraq, bu əsr Krım-tatarlarının tarixində ilk jurnalın nəşri dövrü kimi də tarixə yazılmışdır. İsmayıl bəy Qaspiralı xalqı və ümumtürk qadınları üçün 1906-cı ildən 1910-cu ilədək “Qadın dünyası” (“Aləmi-nisvan”) adlı illustrasiyalı jurnalı çap edərək türk xalqları tarixində “ilk”lərə imza atmağı bacaran maarifçi ideoloq idi. Azərbaycan milli mətbuatında isə “İşıq” jurnalı ilk maarifçi qadın jurnalı kimi, 1911-ci ilin yanvarından 1912-ci ilin sonuna qədər nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə 68 sayı işıq üzə gərsə də, bu maarifçi jurnal mətbuat tariximizdə Azərbaycan xalqı içərisində ziyalı qadınların rolunun artmasına, qadınlar arasında maarifçilik görüşlərinin yayılmasına, müsəlman qızların təhsil alınmasına, savadsızlığın aradan qaldırılmasına xidmət edən, qadın hüquqlarını təbliğ edən ilk jurnal kimi tarixdə iz qoymuşdur.

Eyni zamanda, o, uşaqlar üçün “Aləmi-subyan” (Dünya Uşaqları) adlı jurnalı da türk mətbuatı tarixində ilk dəfə nəşr etdirmişdir. Bakıda 1906-cı ilin 16 aprel tarixində “Dəbistan” adlı maarifçi uşaq jurnalı Azərbaycan dilində nəşrə başlamışdır. Mətbuat tariximizdə ana dilində müstəqil uşaq jurnalının yaranması Əli İsgəndər Cəfərzadənin adı ilə bağlıdır. Jurnalın əvvəlindəki bəyanatda qeyd olunur ki, şagirdlərə məxsus “Dəbistan” millətimizin tərəqqi və təkamülünə xidmət edən şəkili türk jurnalıdır.

Müxtəlif zamanlarda “Şəfəq”, “Ay”, “Ulduz”, “Kəmə”, “Həqiqət” və s. bir sıra dövrü nəşrlər çap etmiş İ.Qaspiralının fəaliyyətinin zirvəsi onun “Tərcüman”ıdır. *“Tərcüman” İsmayıl Qaspiralının taleyi, tərcümeyi-halı, şah əsəridir, başqa sözlə, “Tərcüman” İsmayıl Qaspiralı, İsmayıl Qaspiralı “Tərcüman”dır* [1, s.12]. Görkəmli ədib yalnız bununla kifayətlənməmiş, zəngin və çoxşaxəli fəaliyyətini 1884-cü ilin yanvar ayında yeni tipli məktəb açmaq ilə zirvələrə daşımışdır. Millətin azadlığının əsasının təhsil olduğunu vurğulayan İsmayıl bəy ənənəvi məktəblərdən fərqlənən, təcridən bir sistem kimi formalaşan “üsuli-cədid” məktəblərinin əsasını qoydu. Millətinin savadsızlığın hakim kəsildiyi bir cəmiyyətdə yaşamasını və cəhalət girdabında qalmasını istəməyən İ.Qaspiralının yaratdığı

sadə və aydın sistem olan “yeni üsul”un (“Üsuli-cədid”) gətirdiyi yeniliklər ədəbiyyat, mədəniyyət sahəsində, eləcə də cəmiyyətdə mədəni inqilab yaratdı. Dövrün mənzərəsini və Qaspiralının “üsuli-cədid”lə bağlı amalıni geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edən A.Tahirli yazır: *“Dövrünün təhsil islahatçısı bu qənaətdə idi ki, ilin 6 ayının, hər günün 3 saatının nəzarətsiz, imtahansız, nizam-intizamsız olan köhnə təhsil sistemi 15-20 il ömür istəyir və nəticədə nə ərəb dili xeyir verir, nə də türk dili bir kamillik... Bu da nəticə etibarilə “islam əhlinin geriləməsinə” səbəb olurdu. Maarif fədaisi İ.Qaspiralı “Bəs çarə nədir? – deyə sual edir və bu çətin, həlli müşkül məsələyə də özü əlac tapırdı: islahatların keçirilməsi [1, s.13]. İ.Qaspiralı dediyi kimi islahatlar keçirir və bu islahatların həyata keçirilməsi, eləcə də “Tərcüman”ın nəşri ilə türklərin tərəküründə oyanış, düşüncə tərziində dəyişiklik yaradır, milləti, cəmiyyəti qaranlıqda saxlayan və inkişafına imkan verməyən cəhalətə işıq salır. 1884-cü ildə İ.Qaspiralının əsasını qoyduğu “Üsuli-cədid” məktəbləri müxtəlif illərdə Türkünstanın müxtəlif şəhərlərində də fəaliyyət göstərirdi. 1890-cı ildə Fərqanədə, 1893-cü ildə Səmərqənddə açılmış bu məktəblər Türkünstanda cədid hərəkatının ilk mərkəzi rolunu oynamağa başlayır.*

İ.Qaspiralını “millətin atası”, “müsəlman ziyalılarının başçısı”, “müsəlmanların çırağı”, “hünər sahibi” və s. bu kimi adlarla səsləyən insanlar haqlı olaraq, ədibin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Dil və din qardaşlarını birləşdirməyi, onların problemlərini müzakirə və həll etməyi özünə amal seçən İ.Qaspiralının daha bir fəaliyyəti dünya müsəlmanlarının qurultayını keçirmək təşəbbüsünü irəli sürməsi, bu yolda inadla, əzmkarlıqla mübarizə aparması və məqsədini fədakarlıqla reallaşdırmasıdır. 1903-1905-ci illər ərzində Nijni-Novqorodda, Sənt-Peterburqda üç dəfə Rusiya müsəlmanlarının qurultayını keçirən İ.Qaspiralı bununla kifayətlənməmiş, 1907-ci ildə Misirdə də dünya müsəlmanlarının məclisini keçirmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İ.Qaspiralının şəxsi həyatı, yaradıcılığı Azərbaycan, Özbəkistana, eləcə də bütün türk xalqlarına qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Hətta, Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin Azərbaycan mədəniyyətindən ruhlandığı, mətbuatından bəhrələndiyi inkaredilməz fakt və həqiqətdir. *“Tərcüman”ın nəşr olunduğu vaxt kəsiyində onun səhifələrində Azərbaycan qədər tez-tez zikr olunan ikinci bir məntəqə yoxdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini əhatə edən otuz illik bir mərhələdə Qafqaz müsəlmanlarının həyatında baş verən mühüm hadisələr “Tərcüman”ın səhifələrində əksini tapdı. Qəzet Azərbaycan mühitinin salnaməsi oldu” [8].* Azərbaycandan Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, S.Qənizadə, Ə.Cavad, C.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, Ş.Əfəndizadə...; Özbəkistandan M.Bəhbudi, Ə.Çolpan, Ə.Fitrət... və bu kimi adı Azərbaycan və özbək ədəbiyyatı tarixinə əbədi həkk olunmuş xadimlər İ.Qaspiralı ilə əməkdaşlıq etmiş, onun ideyalarını dəstəkləmiş, irsinə və fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişlər. Göründüyü kimi, İ.Qaspiralının fəaliyyəti azərbaycanlı ədiblərin yaradıcılığında bir sıra ədəbi-mədəni proseslərin başlamasına istiqamət vermişdir. Dövrün bir sıra problemlərinə diqqət və qayğı göstərən Qaspiralının hüdudsuz fəaliyyəti bir sıra tədqiqatçıların xatirələrində, tədqiqatlarında hələ də yaşamaqdadır. Şəfiqə Əfəndizadə *“Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız”* adlı məqaləsində İ.Qaspiralıya *“möhətərəm ata”* deyər müraciət edir: *“İsmayıl bəyin qəzetinin hər səhifəsində qadınlar barəsində məqalələrə təsadüf edilirdi. Bu təşviqlər sayəsində hər tərəfdə qız məktəbləri açdırmağa müvəffəq oldu” [9].* Elman Quliyev İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığında qadın problemi məsələsinə də diqqət yetirmişdir: *“Ədibin qadınla əlaqədar düşüncə və görüşləri ictimai-siyasi həyatımızda xüsusi bir mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı qadın azadlığını onların hüququ kimi təsəvvür edir. Lakin bununla yanaşı, o, azad yaşamağı onların hüquqları kimi təqdim etsə də, bu hüquq uğrunda mübarizə aparmağı isə onların borcu hesab edir” [6; s.15].* Bu düşüncələrin fonunda İsmayıl bəy Qaspiralı türk xalqlarının hüquqsuz qadınları üçün də yeni bir çıxır açdı və 1893-cü ildə Bağçasarayda anadilli qız məktəbinin əsasını qoydu. Azərbaycanda bu ideyanı daima həyata keçirmək istəyən H.Zərdəbiyə bu addım stimül vermiş və o, bu arzu ilə Z.Tağıyevə qız gimnaziyası açmağın vacibliyini çatdırmış, hər iki millət fədaisi fəallıq göstərərək 1901-ci ildə Bakıda da Müsəlman Qızlar Gimnaziyasını yaratmağa nail olmuşlar. Bu məktəb Azərbaycanın maarifçilik tarixində, dünyəvi təhsilin inkişafında, Azərbaycan qadınının təhsil almasında böyük rol oynamış məktəb idi və müsəlman Şərqiində ilk dünyəvi qızlar məktəbi hesab olunurdu.

Özbəkistanlı alimlərdən Bahadır Kərimov, Şerali Turdiyev, Tahir Qəhhar, Uzaq Juraqulov İ.Qaspiralının yaradıcılığını tədqiq edərək onun ümumtürk ədəbiyyatına, eləcə də özbək ədəbiyyatına bəxş etdiyi töhfələrdən bəhs etmişlər. Özbək ədəbiyyatşünaslığında cədidizmin ilk yaradıcısının fəaliyyətini hərtərəfli və dərinlən araşdıran, özbək oxucusuna tanıdan Beqalı Qasimovun “İsmayıl bəy Qaspiralı” (1992) adlı kitabı nəşr olunmuşdur. “Üçüncü Müəllim” kitabının ön sözündə isə alim haqlı olaraq Aristotelin birinci, Fərabinin ikinci, Qaspiralının isə türk dünyasının üçüncü müəllimi olduğunu söyləmişdir. “*Alimin ədəbi əlaqələrə dair elmi məqalələri, onların müqayisələri XX əsrin əvvəllərində ədəbi və ictimai hərəkətin köklərini açmağa, ədəbi fenomenin əsl mahiyyətini dərk etməyə kömək edir. B.Qasimovun “İsmayıl bəy Qaspiralı və Mahmudxoca Behbudi” məqaləsi belə ciddi müqayisəli təhlilin nəticəsidir*” [4]. Bütün bunlar təbii ki, müstəqil Özbəkistanda başlayan sosial-mədəni dəyişikliklərin nəticəsi idi.

Tahir Qəhharın maarif fədaisinin yaradıcılığına və onun səyahətlərinə həsr etdiyi “İsmayıl bəy Qaspiralı və onun Türkünstan səyahətləri” məqaləsində qeyd etmişdir: “*İsmayıl bəy Qaspiralı “Tərcüman” qəzeti üçün “Dildə, düşüncədə, işdə birlik” şüarını seçdi. Qəzet 1883-1917-ci illər arasında cəhalət və zülmə əzilən atalarımızın şüuruna, Kırım, Azərbaycan, Kazan, Türkünstan, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand, Buxarada Cədid məktəblərinin açılmasına, ilk milli mətbuatın ortaya çıxmasına, ictimai, mədəni maarifçiliyin inkişafına və ən əsası azadlığa yol açdı. Bütün Türk xalqlarının mədəni gücünü təsvir etmək üçün “Tərcüman” qəzetində “Türk dünyası” ifadəsini işlətdi və diktatorluğun qaranlığından qurtulmağı və parlaq gələcəyə ümid etməyi bacardı*” [7]. İsmayıl bəy Qaspiralı şəxsiyyəti və fəaliyyətinin Özbəkistana, özbək maarifçiliyinə verdiyi töhfələr onun “Türkünstan səyahətləri” əsərində geniş əksini tapmışdır. Əsər ədibin 1893, 1908-ci illərdəki Türkünstana səyahət xatirələrindən və müşahidələri əsasında qələmə alınmışdır. İ.Qaspiralının 1893-cü ildə yazdığı “Bağçasaraydan Daşkəndə səyahət” əsərinin xüsusiyyətlərini araşdıran Tahir Qəhhar məqalədə əsas məqamlara diqqət çəkərək yazır: “*Əvvəlcə səfərin səbəbini söyləməliyik. İ.Qaspiralının bütün ölkələrə səfərinin iki məqsədi vardı: birincisi yeni məktəblərin açılmasını təşkil etmək, ikincisi isə “Tərcüman” qəzetini yaymaq. İ.Qaspiralının səyahət kitabını oxuyarkən ölkəmizin keçmişindən və insanlarımızdan bəzi səhnələr yada düşür. Biz ondan dərs alırıq, dünən və bu günlə müqayisə edirik, ən əsası, son 100-130 il ərzində ölkəmizdə baş verən dəyişiklikləri və ümumilikdə əldə etdiyimiz irəliləyişi başa düşürük. Bu səyahətlərin sosial əhəmiyyəti böyükdür*” [7].

İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı bütün türk dünyasını dərin kədəre qərq etdi. Böyük xadimlərin son mənzilə yola salındığı gün həm də onların qazandıqları millət sevgisinin insanlar tərəfindən nümayişi günüdür. Ə.Həmidinin “Maarifli əcdadımız İsmayıl bəy Qaspiralıya başsağlığı veririk”, H.H.Niyazinin “Mərsiyyə”, A.Əvlaninin “Ədibi şəhir İsmayıl bəy ruhuna”, Səmərqənd şairi F.Racinin “Həzrəti İsmayıl bəy” şeirlərində də “maarif fədaisi” barədə düşüncələr öz əksini tapmışdır. Əbdürauf Müzəffərzadə “Mərhum İsmayıl bəyə bir abidə qoyulması məsələsi” adlı məqaləsində onun ümumi fəaliyyətini türk xalqlarının tarixi ilə müqayisə edir, müəlliminin tərcümeyi-halını, ailə mühtitini, yaşadığı çətinlikləri, ictimai-siyasi düşüncəsinin miqyasını əks etdirir: “*Yalnız Türkünstan deyil, bütün Türkiyə və bütün İslam dünyası onun üçün ağlayır. Nə xoşbəxt bir ruh, nə bir gözəllik*” [8]. İsmayıl bəy Qaspiralının ölümünə həsr olunmuş ədəbi məqalələr müəlliflərin daxili hissləri, üzüntüləri və kədərləri ilə doludur. Bir sözlə, İsmayıl bəy Qaspiralı fenomeni, onun müxtəlif və yüksək insani keyfiyyətləri Özbəkistan mətbuatında dərc olunan irihəcmli şeirlərdə və publisistik məqalələrdə dəfələrlə xatırlanır. Nə də olsa, o, bənzərsiz bir düşüncə tərzi ilə dünyanın ən müdrik və fədakar insanlarından biri idi. Özbək yazıçıları onu səmimi qəlbədən xatırlayır və onun haqqında çox təsirli bir şəkildə yazırdılar.

Nəticə / Conclusion

İsmayıl bəy Qaspiralının xidmətləri sayəsində ümumtürk xalqları feodalizm və çarizm bataqlığından xilas olaraq, müasirliyin parlaq günlərini onlara bəxş edən cədid hərəkətinə, cədid ədəbiyyatı və mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, XX əsrin əvvəllərini ədəbiyyat aləminin xüsusi dövrü – Cədid ədəbiyyatı dövrü kimi qiymətləndirmişlər. İllər, əsrlər dəyişsə də, İ.Qaspiralı şəxsiyyəti və onun maarifçi

görüşləri, bütün türk dünyasına bəxş etdiyi yeniliklər, ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyətinə gətirdiyi “ilk”lər dəyişməz olaraq qalır. Bu dahi şəxsiyyətin sözü, amalı özündən sonra da yaşayır.

Ədəbiyyat / References

1. Abid Tahirli. “Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011.
2. Almaz Ülvi. Azərbaycan-Özbək (Çağatay) ədəbi əlaqələri (Dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). Bakı: Qartal, 2008.
3. Asan Səbri Ayvazov. “Həyat”ın qürubundan...”, “Füyuzat”, 1906, №2.
4. Bahodir Karimov, Uzoq Jo‘raqulov. Ma‘rifat Ziyosi. Toshkent, “O‘zbekiston adabiyoti va sanati” gazetasi, 2012 yil, №46.
5. Bədirxan Əhmədov. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
6. Elman Quliyev. “İsmayıl Bəy Qaspiralı yaradıcılığında qadın problemi”. Bakı: “Kaspi” qəzeti, 2018, 28 mart.
7. “Sadoi Turkiston” gazetasi, 1914 yil, 30 sentyabr.
8. Şəfiqə Əfəndizadə. “Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız”. “İqbal” qəzeti, 29 sentyabr 1914, №750.
9. Tohir Qahhor. “İsmoil bey Gaspirali va uning Turkistonga sayohatlari”. Toshkent: Jahon adabiyoti jurnali, 2010, № 10.

Просветительские взгляды тюркских народов в контексте идеи Исмаил бек Гаспирали

Шабнам Бабаева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ssebnembabyeva@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается становление и развитие просвещения и его литературного движения, определяется роль просвещенного интеллектуала И.Гаспирали в истории общетюркской литературы, отличавшегося исключительными заслугами, новаторским духом и активностью. Просвещение, зародившееся в девятнадцатом веке и развивавшееся в разных направлениях на протяжении столетия, привело к появлению сильной литературной и культурной среды в начале двадцатого века. И.Гаспирали, взявший на себя историческую миссию объединения каждого из разделенных и лишенных прав тюркоязычных народов с начала XIX века вокруг одной и той же практики, религии и языка, дал толчок к решимости, самоутверждению и развитию тюркоязычных народов.

Последовательные литературные и культурные процессы, происходившие во второй половине XIX века, явились величайшим успехом литературы общетюркских народов. В статье рассматриваются первые газетные публикации в истории литературы и культуры тюркских народов, а также пресса, журналы, школы нового типа-модерн и др., созданные под ее влиянием, такие события обсуждались. Исторические события, такие как поиск способов спасти людей от невежества путем объединения вокруг движения “просвещение”, объединение тюркских народов вокруг лозунга Исмаила Гаспирали “единство в языке, мысли и действиях” и определение вечной формулы тюркизма и факты составляют основу статьи. Эти нововведения, вошедшие в историю тюркских народов как движение «джадидизм», стали популярными в 19 веке как культурное, общественно-политическое движение, распространившееся от Крыма до Волги, Урала, Кавказа, Средней Азии и Индии. Благодаря уникальным заслугам Гаспирали как про-

священного интеллектуала, мученика просвещения, Азербайджан, Туркестан, а также другие тюркские народы сделали серьезные шаги в области образования и культуры, подарив миру литературы бесценные личности. В целом в статье рассматривается вклад И.Гаспирали в просветительское движение в Азербайджане и Туркестане и его вклад в сбор инновационных интеллектуалов.

Ключевые слова: азербайджанская литература, узбекская литература, Исмаил бек Гаспирали, модернизм, пресса